

La «fantöna grönda» da Sarn

Grazia a las registraziuns dal «Phonogramm-Archiv» da l'universitad da Turitg savain nus in pau meglier, tge rumantsch ch'i tschantschavan sin la Mantogna (Heinzenberg) anc en la prima mesadad dal 20avel tschientaner. Igl è in dialect caracterisà dal sun -ö- che dat la temprera als nums locals da Sarn: *Cuschöns, Palö Mala, Parlöna, Pro Palö, Truön*, precis sco als set *Plöns* ed a las anc ina giada set *Plönças*, registrads en il «Cudesch da Nums Retic». Ina tscherta differenza dal sursilvan musa la conjugaziun, che ha il preschent *jö dorm, tei dormas, el dorma, nus durmegn, vus durmes, els dorman* per *durmir*, particip *durmö*; per il reflexiv *sa lavar*, particip *sa lavo* èn las furmas: *jö mi lav, tei ti lavas, el sa lava, nus sa lavegn, vus sa lavas, els sa lavan*. Ina marcanta differenza fonetica exista tar ils vocals -e-, -o- ch'èn prest adina serads, e tar il -n final cun la pronunzia velara tipica per il Grischun central (*Cuschöngs, Parlönga*).

L'idiom principal da la Ligia Grischa (ensemen cun quel d'Engiadina), e betg il mudest pled da la *vischnöna* nativa ha Otto Carisch retegñi en ses «Taschen-Wörterbuch der Rhaetoromanischen Sprache» dal 1848. Tar Otto Carisch mainan era las

stgarsas menziuns da Sarn en il register da la «Crestomazia Retorumantscha» che renvian sin dus predis dal professor a la scola chantunala e *plevönt* da la Mantogna.

Insacura il 1927 raquinta magister Ruben Lanicca, naschì l'onn 1881 si Sarn, d'ina lumparia ch'ils mats han gì fatg. Per quel stuc èn els sa servids da la *fantöna grönda* che stat sin Plaz sper la Tgè Camenisch. Enturn questa funtauna octangulara vegn er il pitschen Ruben ad esser siglì cun buobs e buobas, chantond sco ils *uföns* vi Prez e Dalin: *Retg fantöna, cul tgil da löna, a que c'el tgeia, litgegnsa nus!* mintgiada ch'in *tavön* schuschurava sur l'*eua vei*. Anc oz pon ins tadlar la vusch da Ruben Lanicca sin la platta fonografica u legger dad aut il text transcrit en la broschura accumpagnanta, ed in dialect sutsilvan ch'ils davos decennis han *scuo ord vischnöna* reviva per in'urella.

Agl e sonda sera da la parmavera. Igl Risch Vazò â carjo igl banetsch. El vut glindasgis esser igl amprem cula carja sigl funz. Que ân igls mats sancurschö. Egl far notg âni els sarimno a salen giöu ca quesera veglian els mussar agl Risch Vazò cura c'in carja grascha.

Ina parts en tigl ustier vid igl pudel. Dus sglischan anturn la fantöna grönda e fan

adatg cura c'el stiza la cazola en stiva. Ussa va igl Risch a letg. Igl mats en s'antaletgs e cun in'anzena clomani tuts ord l'ustreia. Igl Non stat se da la sutga e gi tier schels: «Tarlà, que e mats da Prez!» Spert svidani lur pudels a sa fan giuador, sco scha ni nassan suenter ad anzatgi. Mo els san begn c'igl Risch e a letg.

Ussa va igl vid igl banetsch. Spert veni spurno giöu ina tropa furtgadas grascha giud

la carja digl Risch. Aluscha sa metni a trer il banetsch ord la curt vei ancönter la fantöna grönda a cun forza sur l'urmeigl ein amiez la fantöna. Que va tier aschi spert e dascus sco pussevel, a'gl Risch sancorscha not.

Par c'igl Risch agi valti lavur glindasgis rabetschni natier in magliac grascha e carjan vitier. «Scheia, ussa sa igl Risch gliendasgis ir cun l'amprima carja», gi'l Toni. «Tge leinsa gir

La fantöna fatala dal Risch Vazò.

damön sch'el nus taca?» – «Mo gliez essan nus not amparfez. Ell'ustrei' âni not santö ca vus ves clamo a nus, partge igl scarvön Lurentg er' è digl meni c'igl segi mats da Prez ca nus ravi-dan o.»

Igl Risch dorma sc'in tes ad e en sia furia egl siemi schon vid igl arar. La damön da bun'ura leva'l a sa fa giuasot tgè par ir en navugl a parver. En que c'el rabata sur la plat'avön digl isch tgè oragiöu veza'l ca la carja grascha mönc'ala curt. «Canaglias digl giavel! Que e begn sto igl Toni c'â mano els. Marveglias vejö me nua c'igl giavel â tanto vei els cugl banetsch. Oz tacu el avön tuts schigitg sco nus essan ord baselgia.» A cun quels plets passa'l en navogl.

«Tgi sa scha mi ân önc fatg en faner igna sco on. Mena böns eni nut.»

Per cun bavrar veza'l ca la carja e en fantöna. «Quels prendan è o igl banetsch, quels c'ân mess egn el.» Cun mala viglia sa loga'l dad ir a baselgia. Mo en baselgi'en ses partratgs pli vid igl banetsch ed igl Toni schlet ca vid igls plets da ser Dumeni. Strusch e'l ord baselgia, scha taca'l igl Toni. «Cura metas o mö banetsch ord la fantöna?» Mo igl Toni vul saver da not, ad aschi vai cun tuts c'el taca. Els agien giö avunda cugls mats da Prez questa notg senza ir vi digl banetsch digl Risch. Aschi sto igl Risch glindasgis damön meter sez igl banetsch ord la fantöna grönda.

Claudio Vincenz

Idioms, idiots etc.

Dar digl *idiot* ad enzatgi ei buca gest in'enzenna da gronda creanza e maniera. In plaid pli civilisau ei *idiom*, bein enconuschents a nus Romontschs. Per aschidadir fargliuns da *idiom* ed *idiot* ein *idiomatisssem* ed *Idiotikon*. Mo tgei han tut quels plaids insumma da far in cun l'auter?

Lur origin cumineivel ei igl adjectiv grec *ídios* che vul dir ton sco 'agen, tipic, caracteristic'. L'idiomatica ei la scienza che s'occupescha d'atgnadads linguistics d'ina persuna singula ni d'in entir

lungatg. In exempel: l'expressiun romontscha *better la faultsch el canvau* san ins buca semplamein translatar plaid per plaid en tudestg; *die Sense in die Mahd werfen*, dat ei buc en tudestg. Quella moda da dir ch'ei tipica romontscha (ins sa era numnar ella *idiomatisssem*) san ins translatar adequatamein mo cun in *idiomatisssem* tudestg, en nies cass cun *die Flinte ins Korn werfen*.

Mo lein turnar al pugn da partenza, tier nies *idiot*, e dar in'egliada sil tschancun via ch'el ha fatg naven dil grec (sur il